ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
ARCHEOGRAPHIC COMMISSION
MYKHAILO HRUSHEVSKY INSTITUTE
OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

UKRAINIAN ARCHEOGRAPHIC YEAR BOOK

NEW SERIES
ISSUE 16/17

•

UKRAINIAN
ARCHEOGRAPHIC
COLLECTION

VOLUME 19/20

Kyiv
UKRAINIAN WRITER
2012

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ
ВИПУСК 16/17

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 19/20

Київ
УКРАЇНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК
2012

Видання засноване у 1926 р., відновлене у 1992 р.

У вип. 16/17 “Українського археографічного щорічника” опубліковано статті й джерела до історії, що охоплює період від початку XI ст. до наших днів. Публікації вміщено в шести рубриках: “Археографія, джерелознавство”, “Картографія, фалеристика”, “Історичні статті”, “Публікації джерел”, “Рецензії, огляди” та “Miscellanea”. Пропонуються дослідження про Софійський собор у Києві, Волинське воєводство XVI ст., міжнародну політику в середині XVII ст., запорозьке козацтво тощо. Історіографічні студії стосуються українського літописання та історії Гетьманщини XVIII ст. На окрему увагу заслуговують шевченкознавчі дослідження, нариси про археографічну школу у Києві у XIX ст., діяльність Володимира Леонтовича та ін., а також видання документів з міської історії XVII ст., історії мистецтва XVIII ст. тощо. Широко представлено листування Михайла Грушевського, Дмитра Дорошенка, Богдана Кентржинського, Ярослава Дашкевича, Юрія Мицика, Всеволода Наулка та ін. Крім того, публікуються мемуарні нариси про діяльність ОУН на Київщині, а також про збереження архіву Івана Крип’якевича його родиною у складні 1970-ті – 1980-ті роки, документальні матеріали Олександра Рибалка і т.д.

Для науковців, викладачів історії, вчителів, студентів і всіх, хто цікавиться історичним минулим.

Редакційна колегія:
Павло СОХАНЬ (*головний редактор*),
Олександр МАВРІН (*заступник головного редактора*),
Броніслав АДАМОВИЧ, Геннадій БОРЯК, Віктор БРЕХУНЕНКО,
Дмитро БУРІМ, Ігор ГИРИЧ, Любов ДУБРОВІНА, Мирон КАПРАЛЬ,
Надія МИРОНЕЦЬ, Юрій МИЦИК, Всеволод НАУЛКО, Юрій ПІНЧУК,
Ольга ТОДІЙЧУК, Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ, Ярослав ФЕДОРУК

Редколегія тому:
Павло СОХАНЬ (*голова редколегії*),
Ігор ГИРИЧ, Володимир КРАВЧЕНКО, Олександр МАВРІН,
Григорій СТАРИКОВ, Ярослав ФЕДОРУК (*відповідальний секретар*)

Зареєстровано Міністерством юстиції України 30 квітня 2009 р.
Свідоцтво: Серія КВ № 15258–3830 Р
Зареєстровано ВАК України як фахове видання з історичних наук у 1999 р.
Перереєстровано постановою Президії ВАК України від 01.07.2010 р., № 1–05/5
(Бюлетень ВАК України. – К., 2010. – № 7)

Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
(протокол № 3 від 21 червня 2012 р.)

© Археографічна комісія НАН України;
Інститут української археографії та
джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України, 2012
© Український письменник, 2012

Надія НІКІТЕНКО, В'ячеслав КОРНІЄНКО, Тамара РЯСНАЯ (*Київ*)

НОВА СПРОБА ДЕЗАВУЮВАТИ ЮВІЛЕЙ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ*

У 2010 р. в "Українському історичному журналі" було опубліковано статті О. Толочка та Є. Архипової[1], що мають на меті спростувати запропоноване Н. Нікітенко датування Софії Київської 1011–1018 рр., прийняте Національним заповідником "Софія Київська" в якості наукової концепції. Особливу увагу наші опоненти спрямували на нижню дату – 1011 р., оскільки саме вона лягла в основу резолюції 35-ї сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО щодо відзначення у 2011 р. 1000-річчя заснування Софійського собору та Указу Президента України В. Януковича від 11 червня 2010 р. "Про відзначення 1000-річчя заснування Софійського собору". Хоча на міжнародному та державному рівнях концепцію заповідника визнано переконливою, супротивників святкування ювілею це не влаштовує, і вони не полишають спроб дезавуювати його. Ними розгорнуто безпрецедентну кампанію з дискредитації рішення ЮНЕСКО і Указу Президента з привселюдними звинуваченнями нас у тому, що ми, а вслід за нами "некомпетентні чиновники", мовляв, "обдурили Президента", умисно підсунувши йому "фальшивку" Отримати більш повне уявлення про все це можна, зайшовши на сайт http://millennium.nikitenko.kiev.ua

У рамках згаданої кампанії сприймаються і опубліковані в УІЖ статті О. Толочка та Є. Архипової, які обрали вістрям своєї критики джерельну достовірність напису Петра Могили в Софії Київській (О. Толочко) та запропоновану Н. Нікітенко реконструкцію княжого портрета в соборі (Є. Архипова). В наших публікаціях-відповідях маємо на меті показати, наскільки справедливою є їхня критика, і водночас познайомити наукову спільноту зі змістом дискусії, яка проливає яскраве світло на сучасний стан справ у царині вивчення історії та культури Київської Русі.

---

* Ця і наступна у змісті УАЩ публікації були підготовлені авторами як відповідь на полемічні статті О. Толочка і Є. Архипової, опубліковані в "Українському історичному журналі" (2010. – № 5). Ці наші публікації було подано до редакції УІЖ у грудні 2010 р., і їх прийняли до друку. Проте друк відкладався під різними приводами, тож можемо робити висновки, що наша відповідь на висловлені критичні зауваження навряд чи буде опублікована в УІЖ. Через це ми передали наші статті до УАЩ.

[1] *Толочко О. П.* Так званий "напис Петра Могили" у Софії Київській та дата заснування собору // УІЖ. – 2010. – № 5. – С. 4–25; *Архипова Є. І.* Натурні дослідження у Софії Київській: декларації та реалії // Там само. – С. 25–37.

Нагадаємо, що Софійський собор зберігає свою давню архітектуру і найповніший у світі ансамбль автентичних мозаїк (260 м^2) і фресок (3000 м^2) XI ст. – шедеврів східно-християнського мистецтва. Це пам'ятка світового значення, яка 1990 р. занесена ЮНЕСКО до Списку всесвітньої спадщини. Наука про Св. Софію незабаром відзначить свій 200-річний ювілей, проте досі ще точиться гостра дискусія щодо датування собору. Хоча будівничим Св. Софії літописці називають Ярослава Мудрого, але вказують дві дати її заснування: Новгородський перший літопис (НПЛ) – 1017 р., "Повість временних літ" (ПВЛ) – 1037 р. Ці літописи дійшли до нас не в цілісному авторському тексті, а у досить пізніх списках, найбільш ранні з яких віддалені від часу створення Софії трьома-чотирма сторіччями. Це складні зводи (компіляції) різножанрових матеріалів, що не лише переписані, а й виправлені та доповнені поколіннями літописців, якими, за класичним визначенням видатного дослідника літописів О. Шахматова, "управляли політичні пристрасті і мирські інтереси"[2].

Учені, орієнтуючись на літописні записи, традиційно вважають будівничим Софії Ярослава Мудрого і дотримуються одного з двох літописних датувань заснування собору – 1017 р. чи 1037 р. Проте результати новітніх досліджень Софії Київської дали змогу визначити нове датування знаменитої пам'ятки, а саме 1011–1018 рр. Це датування на якихось 6 чи 26 років давніше за літописні, однак воно є істотним, оскільки дозволяє вважати засновником Софії не Ярослава, а його батька – хрестителя Русі Володимира Великого, а значить, дещо по-іншому поглянути на весь початковий період нашої історії та культури. Воно засвідчує більшу, ніж вважалося, швидкість та інтенсивність державотворчих процесів у новонаверненій Київській Русі, говорить про найвищий злет її культури не в середині, а вже на початку XI ст.

Отже, звернімося до публікації О. Толочка, який, здійснивши критичний аналіз нашого сприйняття ктиторського напису Петра Могили у Софії Київській, виконаного в 1634 р. з приводу розпочатої митрополитом реставрації собору, намагається показати джерелознавчу неспроможність нашої концепції. Зрозуміло, чому наш опонент загострив свою увагу саме на написі Петра Могили – цей напис, в якому було стисло викладено всю історію собору аж до 1634 р., містив у собі дату його заснування – 1011 р. Даний напис у поновленому наприкінці XVIII ст. вигляді, коли замість 1011 р. поставили літописний 1037 р., бачив і зафіксував митрополит Євгеній (Болховітінов)[3], а вслід за ним – С. Крижановський[4] та М. Закрев-

---

[2] *Шахматов А. А.* Повесть временных лет. – Петербург, 1916. – Т. 1. – С. XVI.

[3] *Болховітінов Є., митроп.* Вибрані праці з історії Києва / Упор., вступ. ст., додатки Т. Ананьєвої. – К., 1995. – С. 60–61.

[4] Обозрение Киева в отношении к древностям, изданное по Высочайшему соизволению Киевским гражданским губернатором Иваном Фундуклеем. – К., 1847. – С. 102 (прим. 47). О. Толочко помилково вважає, що автор даного видання – губернатор І. Фундуклей, що насправді був його видавцем. У дійсності текст писав київський археолог С. Крижановський, якому, до речі, належать також перші спеціальні наукові праці про мозаїки та світські фрески Софії. Див.: *Крыжановский С. П.* Киево-Софийская стено-

ський[5]. У середині XIX ст. під час реставрації під керівництвом Ф. Солнцева напис було реставровано, дату 1011 р. знову відкрито, і він зберігався в такому вигляді аж до реставрації монументального живопису собору в середині XX ст., що засвідчують негативи і світлини 1930-х років. Під час реставрації, у 1953 р., напис було знято як такий, що "випадав із загального характеру стародавньої декорації"[6].

По-іншому сприймає зміст напису, історію його появи і реставрації О. Толочко. Вже в назві статті "Так званий «напис Петра Могили» у Софії Київській та дата заснування собору" автор задекларував свій головний концепт – це напис не Петра Могили і жодних висновків щодо датування Софії на ньому базувати не можна. Але в анотації до статті дослідник дещо зміщує акцент – напис, як він стверджує, начебто для нас "став головним доказом на користь нетрадиційної дати заснування храму (1011). Автор демонструє, що подібної дати в оригінальному варіанті напису не було"[7]. Отже, опонент починає із заперечення факту існування саме напису Могили, потім заперечує факт існування в ньому дати 1011 р. і тут же приписує нам те, що нібито цей напис став для нас головним доказом для визначення часу заснування Софії в 1011 р. Насправді О. Толочко вдається до підміни понять, нав'язуючи нам висновок, якого ми не робили, і таким чином свідомо вульгаризує нашу концепцію.

Почнемо з того, що напис Петра Могили, при всій його джерелознавчій цінності, не став, однак, для нас "головним доказом" у побудові нової концепції датування Софії Київської. О. Толочкові це добре відомо, оскільки ця концепція неодноразово і широко оприлюднювалася, починаючи з монографії 1999 р.[8] і закінчуючи виданням, що стало всебічною розгорнутою відповіддю на критику наших опонентів[9]. До речі, останнє видання, передане до Інституту історії та Інституту археології ще влітку, ані О. Толочко, ані Є. Архипова чомусь не згадують, хоча в ньому приділено неабияку увагу тим питанням, які порушують у своїх статтях обидва автори. Тож наведемо тут основні положення нашої концепції датування Софійського собору.

1. Тенденційні *літописні записи*, що вийшли з-під пера книжників Ярослава, датують заснування Софії Київської 1017 і 1037 рр. Наукова дискусія щодо них триває вже два століття і давно зайшла в глухий кут.

пись в коридорах лестниц, ведущих на хоры // Северная пчела. – 1853. – № 147, 148. – С. 587–588, 591–592; *його ж.* Киевские мозаики // Записки Императорского русского археологического общества. – 1856. – Т. 8. – С. 261–270.

[5] *Закревский Н.* Описание Киева. – М., 1868. – Т. 2. – С. 784.

[6] *Рясная Т. М.* З історії поповнення втрат на мозаїчних композиціях Софії Київської // Софійські читання: Мат-ли IV Міжнар. наук.-практ. конф. "Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська»: культурний діалог поколінь": (Київ, 25–26 жовтня 2007 р.). – К., 2009. – С. 509–512.

[7] *Толочко О. П.* Так званий "напис Петра Могили" у Софії Київській... – С. 4.

[8] *Никитенко Н. Н.* Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика. – К., 1999. – 294 с.

[9] Час заснування Софії Київської: Пристрасті довкола мілленіума. – К., 2010. – 128 с.

Літописні датування різняться між собою двадцятьма роками, бо не фіксують історичного факту, а відбивають намагання приурочити створення Софії до правління саме цього князя. Ярослав посів київський стіл не за заповітом батька, а в результаті гострої міжусобної боротьби з іншими нащадками Володимира. Для Ярослава важливо було заявити про себе як про легітимного правителя, найгіднішого спадкоємця Володимира Хрестителя. Тому найважливішим діянням Ярослава представлено будівництво ним Софії – головної святині Русі. Ось чому літописні дати заснування Софії "прив'язані" до головних віх княжіння Ярослава в Києві: його появи тут наприкінці 1016 р. з Новгорода і перетворення в 1036 р. на єдиного володаря Русі після смерті брата Мстислава Чернігівського й ув'язнення другого брата – Судислава Псковського. Отже, суперечливі літописні звістки про час заснування Софії є недостовірними. Натомість *найдавніші не літописні джерела* – "Слово" Іларіона (1022) і хроніка Тітмара Мерзебурзького (1018) – засвідчують виникнення Софії за часів Володимира. Їхні свідчення щодо виникнення Софії в другому десятиріччі XI ст. підтверджуються результатами її сучасних натурних досліджень.

2. Софія містить у собі найдостовірніші автентичні дані щодо часу свого виникнення. Найважливіше значення в цьому відношенні мають *датовані написи-ґрафіті* на її стінах. Виявлені на фресках у різних місцях собору ґрафіті 1018–1021, 1019, 1022, 1028, 1033 (три написи), 1036 та 1039 рр. спростовують 1037 р. як час заснування чи завершення Софії. Перекреслюють вони і 1017 р., адже переконливо свідчать, що вже до 1018–1021 рр. собор стояв і був прикрашений розписами. Отже, Софія виникла в другому десятиріччі XI ст. Зіставивши з цим часом дні освячень Софії, можна датувати її закладення (посвячення) неділею 4 листопада 1011 р., а завершення (освячення-інавґурацію) – неділею 11 травня 1018 р. Саме на ці дати припали недільні (Господні) дні, в які могли освятити Софійський собор (дім Господній). Тобто собор був закладений і майже закінчений князем Володимиром, хрестителем Русі в 1011–1015 рр., а завершений його сином Ярославом у 1018 р.

3. Дні освячення Софії Київської (неділя, 4 листопада і 11 травня) фактично збігаються з днями закладин і освячення Константинополя – Нового Єрусалиму християнського світу: його закладини сталися у неділю 8 листопада 324 р., а у неділю 11 травня 330 р. відбулося освячення міста. Отже, простежується збіг дат, щоправда з київською "поправкою" на недільний день, який у 1011 р. випав на 4 листопада.

Орієнтований на сакральний взірець час створення Софії Київської був підпорядкований *концепції Києва як Нового Єрусалиму*, що підтверджується ключовим посвятним написом над головним вівтарем собору: "Бог серед нього – нехай не хитається, Бог поможе йому, коли ранок настане" (Пс. 45:6). У написі йдеться про впорядкований Богом непохитний Небесний Єрусалим (у даному контексті – Київ та його кафедрал), надійно захищений Божою присутністю від мороку хаосу.

4. *У мозаїках та фресках* Софії простежено широке й послідовне прославлення замовників собору – княжого подружжя хрестителів Русі Володимира й Анни. Найвиразніше ця тенденція позначилася на світських фресках –

княжому груповому портреті у центральній наві й розписі сходових веж, що ведуть на княжі хори. Княжий портрет раніше визначали як зображення родини Ярослава Мудрого. Але дана фреска не може бути портретом родини Ярослава, бо така атрибуція ніяк не узгоджується з датами вищеназваних ґрафіті, адже старші діти князя представлені на фресці дорослими, тим часом як старші сини та дочки Ярослава народилися з 1020 по 1032 р. Застарілою є й гіпотеза, що на світських фресках веж зображено візит княгині Ольги до Константинополя – це суперечить змісту сюжетів фресок, середньовічним ментальним і обрядовим нормам та іконографічним канонам. Насправді на княжому портреті представлено родину Володимира й Анни, на фресках веж – укладення наприкінці X ст. в Константинополі їх династичного шлюбу, що започаткував хрещення Русі. У релігійних сюжетах Володимир і Анна прославляються через символічні прообрази – святих, які або були їхніми небесними патронами, або чиї діяння повторило княже подружжя.

5. Датування Софії 1011–1018 рр. підтверджується результатами *лабораторних аналізів* складу фрескового тиньку і полив'яних плит підлоги Десятинної церкви і Софії Київської. Доведено, що за технологічними ознаками фресковий тиньк і полив'яні плити підлоги обох храмів є повністю ідентичними. Так само і *стиль стінопису* цих храмів виявляє між собою близькі аналогії. Це об'єктивно засвідчує хронологічну близькість обох храмів, побудованих "мастеры от Грекъ", закликаних Володимиром наприкінці X ст. для будівництва Десятинної церкви.

6. *Джерела кінця XVI–XVIII ст.* свідчать, що традиція пов'язувати заснування Софії з часами Володимира побутувала в Києві впродовж сторіч. 1011 р. як час заснування Софійського собору фігурував у його двох головних написах – титульному (над входом) та ктиторському Петра Могили на арках центрального купола. У XVIII ст. 1011 р. як час заснування Софії ввійшов у "Описи Київського намісництва", що свідчить про офіційне визнання цієї дати.

Отже, комплексний аналіз епіграфічних та документальних джерел, змісту сюжетів та особливостей стилю мозаїк і фресок Софії, результатів лабораторних досліджень її фрескового тиньку та полив'яних плит підлоги дають змогу датувати собор 1011–1018 рр.[10].

Відтак не важко помітити, що напис Петра Могили згадується нами в комплексі джерел кінця XVI–XVIII ст., що засвідчують існування в цей час у Києві стійкої традиції пов'язувати заснування Софії з часами Володимира. Принагідно зауважимо, що цю традицію зафіксували іноземні мандрівники Мартин Ґруневеґ (1584)[11] і Еріх Лясота (1594)[12], а також анонімний автор латинського документа 1595 р. з Таємного Ватиканського архіву[13], які в унісон

[10] Там само. – С. 10–17.

[11] *Ісаєвич Я. Д.* Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь: Культура, традиції. – К., 1982. – С. 122–124.

[12] Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – С. 16.

[13] Донесення про руську релігію, русинів і руських єпископів невідомого автора 1595 р. / Пер. Н. Сінкевич // Monumenta Ucrainae Historica. – Roma, 1964. – Vol. 1. – P. 87–89.

говорять, що саме князь Володимир побудував Софію Київську. Ці джерела, крім винесеного у примітку побіжно згаданого щоденника Еріха Лясоти[14], О. Толочко, на жаль, не знає або свідомо ігнорує[15], хоча ми неодноразово посилалися на них у своїх публікаціях. Засвідчують це і джерела XVII–XVIII ст. з датою 1011 р. як часу заснування собору – ці джерела опонент аналізує, проте або заперечує їхню автентичність, або скептично ставиться до наведених у них даних.

Тепер безпосередньо щодо напису Петра Могили. О. Толочко намагається довести, що цей напис "зроблений у фіналі реставрації, а не на її початку", він ретроспективний, часів реставраційних заходів Петра Могили не стосується, оскільки його начебто виконано "під час однієї з наступних реставрацій собору – наприкінці XVII чи навіть у XVIII ст. (найімовірніше, за митрополитів Гедеона Святополка-Четвертинського чи Йоасафа Кроковського)"[16].

Тут наш опонент явно помиляється, бо вступає у протиріччя як зі змістом напису, так і з церковною традицією. По-перше, він припускається анахронізму, адже в написі панегірично згадується "Владислав Четвертый, великий король польский", який повернув Софію православним[17]. Чи можливим був такий панегірик католицькому королю у головному написі митрополичого храму після того, як Україна ввійшла до підданства православному московському цареві? Крім політичного аспекту, тут треба враховувати й церковний, адже, за православною традицією, митрополит Київський щоразу під час ектенії мав молитися за свого тогочасного державця – московського царя. То як же було можливим для митрополитів Гедеона (1686–1690) чи Йоасафа (1708–1718) замовити напис, в якому прославляється не цар, а польський король? Припустити таке неможливо. По-друге, напис мав ктиторський характер, тож якби він справді виник за цих митрополитів, то в ньому обов'язково згадувалася б їхня заслуга в його реставрації. Але в написі про це нічого не говориться, він закінчується словами, що в 1634 р. за митрополита Петра Могили собор "обновлятися начатъ". З приводу цієї події як "другого народження" Софії вочевидь і зроблено напис, тож дата 1634 р. позначає час його виникнення.

---

[14] *Толочко О. П.* Так званий "напис Петра Могили" у Софії Київській... – С. 22 (прим. 63). Аби знівелювати цінність свідчення Лясоти, О. Толочко применшує і це джерело: мовляв, його "...замітки про київські старожитності, у тому числі й Софійський собор, містять численні непорозуміння". За таких підходів треба було б ігнорувати всі джерела, бо, наприклад, ті самі літописи також "містять численні непорозуміння".

[15] Цю рису дослідницької методи – ігнорування "невигідних" для концепції фактів – відзначали в працях О. Толочка й інші дослідники. Див., напр.: *Домбровский Д.* К вопросу о датах рождения Даниила и Василька Романовичей: (Заметки к статье А. П. Толочко) // Средневековая Русь. – М., 2009. – Вып. 8. – С. 94.

[16] *Толочко О. П.* Так званий "напис Петра Могили" у Софії Київській... – С. 5. Цікаво, що вже на наступній сторінці О. Толочко говорить про "Могилянський напис", тобто фактично сам себе спростовує.

[17] О. Толочко зазначає: "Мало б бути «король його милість»", (с. 20, прим. 6); проте в написі акцент поставлено не на титулі короля, а на титулі ктитора – Петра Могили.

Для спростування висновку про приналежність напису часам Могили наш опонент порівнює два його варіанти – перший з них зберігся в рукописі 1770 р., складеному кафедральним писарем Києво-Софійського, а згодом ігуменом Видубицького монастиря Іаковом Воронковським (цей варіант, як давніший, наводився у монографії[18]), другий міститься в книзі митрополита Євгенія (Болховітінова)[19]. Щоправда, треба враховувати специфіку рукопису Іакова: писар складав історію Софійського монастиря і на самому початку її повторив (а не скопіював) підкупольний напис Могили, пристосувавши його до книжного тексту[20]. Тобто хибно вважати, що рукопис Іакова дослівно повторює напис, хоча він і зберігає в собі наведену в ньому інформацію, тож цілком можливо визначати його як джерело, що відобразило окремий (на наше переконання – первісний) варіант напису.

О. Толочко згадану специфіку не враховує, тому говорить про "багатослівність", "тавтологічності", "українізми" та інші "вади" тексту, наведеного Іаковом (а фактично – не напису 1634 р., а його змісту в інтерпретації рукопису 1770 р.). Здійснюючи спробу з'ясувати, який варіант тексту є первинним – чи той, що зберігся в рукописі Іакова, чи той, що цитує митрополит Євгеній, О. Толочко доходить висновку, що другий, тобто наведений митрополитом Євгенієм. Підставою такого висновку є те, що цей варіант на 31 слово коротший, бо "так звані «короткі читання» вважаються первинними, а «довгі читання» – вторинними. Тим більше це стосується пам'ятних настінних написів, де кожне слово – на вагу, а простір – обмежений фізичними розмірами будівлі"[21].

У даному випадку слід зважати як на зазначену нами специфіку джерела, так і на історію реставрації Софійського собору. Ще у монографії 1999 р. відзначалося, що цей згадуваний численними авторами напис витримав кілька редакцій, пов'язаних з реставраційними роботами в соборі. Зокрема в мозаїках купола простежуються сліди реставрації кінця XVII–XVIII ст.[22]. Під час реставрації мозаїк у середині XX ст. встановлено той факт, що "мозаїчне обрамлення арок збереглося приблизно наполовину. На місцях втрат покладено новий тиньк і зроблено написи (олія) на всіх чотирьох арках. Вислови написані дуже дрібними буквами, що випадають із загального характеру стародавньої декорації". Реставратори визначили, що напис виконано за Петра Могили[23].

---

[18] *Никитенко Н. Н.* Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской... – С. 54.

[19] *Болховітінов Є., митроп.* Вибрані праці з історії Києва… – С. 60–61.

[20] Час заснування Софії Київської... – С. 47.

[21] *Толочко О. П.* Так званий "напис Петра Могили" у Софії Київській... – С. 6.

[22] Див.: *Куковальська Н. М.* Новітні дослідження та реставрація мозаїк Софії Київської // Софійські читання... – С. 477; *Тоцький Л. Г.* Реставрація монументального живопису в Софії Київській у 1960-ті роки // Там само. – С. 517, 524.

[23] *Калениченко Л., Плющ О., Мамолат Е.* Материалы по реставрации древних мозаик и фресок Софии Киевской (1952–1954 гг.). – К., 1955. – Ч. II. Рукопись // Науковий архів Національного заповідника "Софія Київська". – НАДР 301/1. – С. 30, 103, 119. Порівн.: *Рясная Т. М.* З історії поповнення втрат на мозаїчних композиціях Софії Київської. – С. 511.

Отже, не можна визначати час виконання напису на арках, що підновлювався при реставраціях, за "короткими" чи "довгими" читаннями і тим паче вважати вторинним точніший розлогий текст. У даному випадку варто орієнтуватися на зміст напису, а не на кількість слів, яку вочевидь було змінено під час його підновлення. Ми вже вказували, що текст напису, наведений митрополитом Євгенієм, є дещо зміненим варіантом тексту, використаного Іаковом для написання історії Софійського монастиря, і ця зміна торкнулася саме дат створення Софії[24].

Наприклад, у Іакова читаємо: "Сія церковъ, или храмъ Премудрости Божіей изволеніемъ Божіимъ начатъ здатися въ лѣто 1011 благовѣрнымъ и благочестивымъ, великимъ князем и самодержцем всея россія Ярославомъ Владимировичемъ, нареченнымъ во святомъ крещеніи Георгіемъ; совершися же въ лѣто 1037, а в лѣто 1038, ноемврія въ 4 день, преосвященнымъ ѳеопемптомъ, митрополитом кіевскимъ и освященъ тойжде храмъ"[25].

Натомість у митрополита Євгенія початок тексту постає в такому вигляді: "Изволением Божием нача здатися сей Премудрости Божия храм в лето 1037 благочестивым князем и самодержцем всея России Ярославом-Георгием Владимировичем. Совершися же в лето 1038. И освящен Феопемтом митрополитом Киевским тойжде святой храм"[26]. Як бачимо, замість трьох дат (1011, 1037 і 1038) першу дату (1011) вилучено і залишено дві останні (1037 і 1038), а в результаті виходить нісенітниця: у 1037 р. Софію засновано, а в 1038 – завершено, тобто колосальний багато оздоблений храм начебто було створено лише за один рік! Це саме по собі говорить про пізніше перероблення первісного тексту з датою 1011 р.

Не даючи собі ради логічно пояснити згадане протиріччя цього явно пізнішого підправленого варіанта напису, О. Толочко апелює до авторитету настоятеля собору в 1868–1896 рр. П. Лебединцева, який писав, що "до обновления Софийского собора в 1843 г. вместо в лето 1011 значилось здесь в лето 1037; обновители правильно усмотрели, что обширное и притом каменное здание этого храма не могло быть сооружено в один год, но неправильно рассудили, будто ошибка надписи в годе заложения, тогда как она в годе его свершения" (П. Лебединцев вважав, що на будівництво Софії пішло від 5 до 14 років)[27]. Проте пояснення П. Лебединцева аж ніяк не знімає проблему, бо в такому разі в написі мала з'явитися добре всім відома літописна дата 1017 р., а не 1011 р. Але П. Лебединцев такого навіть не припускає, бо дата 1017 р. теж здавалася йому невірогідною, адже він був переконаним прихильником дати 1037 р., яку вважав єдино можливою.

Якщо говорити власне про Могилянський напис, то не можемо погодитися з О. Толочком, який намагається переконати читача, що "П. Лебединцев

---

[24] Час заснування Софії Київської... – С. 48.

[25] Цит. за: [*Лебединцев П. Г.*] Катедральный Киево-Софийский монастырь и его наместники // Киевские епархиальные ведомости (далі – КЕВ). – 1869. – № 13. – Отд. II. – С. 412.

[26] *Болховітінов Є., митроп.* Вибрані праці з історії Києва. – С. 60.

[27] *Лебединцев П. Г.* О святой Софии Киевской // Труды III археологического съезда в Киеве 1874 г. – К., 1878. – Т. 1. – С. 56.

міг компетентно судити про справу: того ж року він видав засноване на архівних матеріалах спеціальне дослідження про відновлення Софійського собору у 1843–1853 рр.”[28].

Завважимо, що П. Лебединцев не був сучасником згаданої реставрації, бо став настоятелем собору в 1868 р., а свою працю про неї написав, як сам про те свідчить, базуючись на документах соборного та синодального архівів[29]. Оскільки в цих документах, опублікованих у згаданій праці П. Лебединцева, *нічого не говорилося ні про Могилянський напис, ні про його поновлення*, протоієрей висловив *лише здогад*, що дату 1011 р. поставили тут поновлювачі.

При всьому тому П. Лебединцев знав, що 1011 р. названо і в опублікованому ним фрагменті з рукопису 1770 р., складеного кафедральним писарем Іаковом – цей рукопис Лебединцев виявив в архіві Київської духовної консисторії[30]; нині він зберігається в Центральному державному історичному архіві України у Києві[31]. Публікуючи вказаний фрагмент, П. Лебединцев, судячи з усього, не пов’язував наведену в ньому стислу історію Софійського собору з написом Могили, хоча початок цієї історії повністю включив у себе текст напису майже без змін. Лебединцев лише зазначив, що цей рукопис “интересен некоторыми частными сведениями об устройстве Киево-Софийского собора”. Крім того, саме Лебединцев у 1862 р., тобто ще до прибудови нартекса, засвідчив, що дата 1011 р. читалась також в написі над головним західним входом у Софію[32]. Про цей самий вхідний напис говорить і невідомий автор статті “Вести из Киева”, опублікованої в 1851 р. в “Москвитянине”: “На западной стороне храма, над главным входом открыта недавно следующая надпись: «храм сей святый нача созидаться от Р. Х. 1011 года, а совершися и освятися 1038»”[33]. Цитуючи цього автора, О. Толочко скептично ставиться до його інформації, оскільки гадає, що нібито “на цьому місці був щойно виконаний напис о. Іринарха на честь відновлення

---

[28] *Толочко О. П.* Так званий “напис Петра Могили” у Софії Київській... – С. 6.

[29] *Лебединцев П.* Возобновление Киево-Софийского собора в 1843–1853 гг. – К., 1879 (відбиток з вид.: Труды Киевской духовной академии. – 1878. – Т. III).

[30] [*Лебединцев П. Г.*] Катедральный Киево-Софийский монастырь и его наместники. – С. 412–422.

[31] ЦДІА у Києві. – Ф. 129. – Оп. 1. – Спр. 10: Заметки к истории монастыря.

[32] [*Лебединцев П. Г.*] О наружности Киево-Софийского собора в древнем его виде // КЕВ. – 1862. – № 7. – С. 214. Дата стояла в написі над сучасними мідними вхідними вратами, які до прибудови нартекса в 1889 р. вели в собор безпосередньо з подвір’я. Врата влаштовано на місці аркового прольоту західної відкритої галереї на зламі XVII–XVIII ст., коли, мабуть, виник і напис. Не виключено, однак, що він повторював більш давній, бо перекликається з ктиторським написом Петра Могили щодо дати початку будівництва собору в 1011 р. Але за Могили західні двері були завалені уламками стіни, що рухнула в 1625 р., тому вхід у Софію існував з північного боку; західний фасад Могила відремонтувати не встиг. Найвірогідніше, напис виник ще наприкінці XVI ст., коли напередодні Берестейської унії Софія приводилася до ладу митрополитом Михайлом Рогозою. Принаймні, вхідний напис перегукується зі свідченнями кінця XVI ст. про будівництво собору Володимиром.

[33] Москвитянин. – 1851. – Ч. 4. – № 13: Внутренние известия. – С. 22.

1851 р., з яким, отже, автор статті вочевидь плутає напис П. Могили"[34]. Насправді в цьому місці заплутався сам О. Толочко, адже в публікації в "Москвитянине" йдеться про напис *на західному фасадному боці храму, над входом до нього*, а не про напис Могили *на внутрішніх площинах підпружних арок центрального купола*; до того ж, і напис о. Іринарха розміщувався не над входом у храм, як думає наш опонент, *а в інтер'єрі, на західному (зовнішньому) боці західної підпружної арки центрального купола.* Тож, всупереч О. Толочкові, скажемо, що є всі підстави довіряти невідомому авторові-киянину як сучаснику події, що напис з датою 1011 р. над входом до храму "відкрито нещодавно", тобто близько 1851 р., так само як тоді ж було відкрито (а не написано заново) цю ж дату в написі Петра Могили. Таким чином, маємо фактичні дані про існування в Софії не одного, а двох заголовних написів, в яких прокламувалося, що вона почала будуватися в 1011 р.

Як можна пояснити суперечність наведених Лебединцевим фактів його власним інтерпретаціям цих фактів? Річ у тім, що з праці свого попередника протоієрея І. Скворцова він знав про поновлення підкупольного напису Могили при реставрації собору в середині XIX ст., після чого тут начебто з'явився 1011 рік[35]. Знав він і вельми авторитетну працю митрополита Євгенія (Болховітінова), який засвідчив, що в його час, тобто в першій чверті XIX ст., тут значився "легітимний" 1037 р. А от те, що цифра 1037 з'явилася на місці цифри 1011, поверх неї – явно не знав, тому й не пов'язував вищенаведене свідчення Іакова з написом, хоча вони майже тотожні. Відтак П. Лебединцев, повторивши помилкову думку І. Скворцова, який, звісно, власноручно не реставрував собор, не піднімався на риштування, що закривали собою підкупольні арки, вирішив, що цифра 1011 була не розчищена реставраторами, а нібито заново написана ними.

Відтак, обмежившись цим явно хибним коментарем П. Лебединцева, О. Толочко робить остаточний висновок: "Таким чином, є всі підстави припускати, що Могилянський напис було підправлено у 1851 р."[36]. І одразу постає питання: а навіщо керівникові цієї реставрації академіку Ф. Солнцеву або його підопічним було підправляти "легітимну" літописну дату 1037 р. на відсутній у літописах 1011 р.? Чому б йому в такому разі не поставити другу літописну дату – 1017 р.? Адже ж сам Ф. Солнцев у своїй доповідній записці цареві писав, що Софія виникла між 1017–1037 рр.[37]. Цілком очевидно, що ніяких хронологічних правок у напис реставратори не вносили. Взагалі, самочинно внести таку "крамольну" корективу в головний найвідповідальніший напис собору було просто неможливо, позаяк Ф. Солнцеву і його реставраторам було поставлено в обов'язок не просто слідувати давнім

[34] *Толочко О. П.* Так званий "напис Петра Могили" у Софії Київській... – С. 17.

[35] Див.: [*Скворцов И.*] Описание Киево-Софийского собора по обновлении его в 1843–1853 годах. – К., 1854. – С. 50–51. І. Скворцов гадав, що дата 1011 рік написана помилково при поновленні напису.

[36] *Толочко О. П.* Так званий "напис Петра Могили" у Софії Київській... – С. 6.

[37] Див.: *Лебединцев П.* Возобновление Киево-Софийского собора... – С. 3.

абрисам, але й не допускати жодних відступів від старих оригіналів, зберігаючи їх такими, якими вони відкриваються. Якщо ж виникали якісь проблеми, то реставраторам належало повідомляти про них до керованого митрополитом і генерал-губернатором Комітету для відновлення Софійського собору і отримувати на все дозвіл Синоду[38]. Перед поновленням живопису з усіх сюжетів знімалися точні малюнки, які надавалися для перевірки і власноручного підпису Ф. Солнцеву, а під час відсутності останнього – митрополиту "як головному охоронцеві давнини і святині собору"[39]. Такого ж принципу належало дотримуватися і при поновленні пізнішого олійного живопису, оскільки, на переконання Ф. Солнцева, він слугував історією Софійського собору[40]. Треба також зазначити, що за ходом робіт уважно і вельми прискіпливо стежив митрополит Філарет (Амфітеатров), який повсякчас пильнував, аби реставратори не внесли від себе чогось недозволеного.

Щоправда, зі статті О. Толочка випливає, що нібито виправлення дати з 1037 р. на 1011 р. йде від митрополита Філарета і його ставленика соборного старця о. Іринарха, який, реставруючи живопис купола, підправив напис Могили, про що, мовляв, свідчить очевидець реставрації протоієрей Іоанн Скворцов[41]. Але якби справді сталося так, як пише Скворцов, – "ныне ошибочно, при возобновлении, написано 1011"[42], то чому ж цю помилку не було виправлено? Адже митрополит Філарет – доктор богослов'я, в минулому ректор Московської духовної академії, почесний член багатьох вчених товариств і установ – поза сумнівами, знав літописи, і йому не треба закидати, як це робить О. Толочко, "відсутність глибокого критичного погляду" через те, що під час реставрації в написі замість поставленого пізніше 1037 з'явився автентичний 1011 рік. Та й о. Іринарха не варто підозрювати в невігластві чи то в самовільних маніпуляціях, як це робить О. Толочко: мовляв, чернець виправив на власний розсуд одну дату на іншу, та ще й пояснює при цьому читачеві, як легко це можна було зробити[43]. Проте тут ні до чого кидати тінь на о. Іринарха, наводячи цитовані М. Закревським слова М. Сементовського про цього реставратора: "Людина, абсолютно незнайома зі стилем давнього іконописання"[44]. Замітимо, що солнцевська реставрація відбувалася під егідою Миколи I, після смерті якого (коли писали обидва автори) стало модним на всі лади лаяти цю реставрацію, демонструючи цим власну прогресивність і компетентність. Тому не слід надто зважати на подібні оціночні судження, адже і на самого М. Сементовського М. Закревський рясно сипле гострі критичні стріли[45]. Бо, наприклад, автор публікації в

[38] Там само. – С. 7, 16–18, 22–25, 27 та ін.

[39] Там само. – С. 27–28.

[40] Там само. – С. 33.

[41] *Толочко О. П.* Так званий "напис Петра Могили" у Софії Київській... – С. 16–18.

[42] [*Скворцов И.*] Описание Киево-Софийского собора... – С. 51.

[43] Порівн.: *Толочко О. П.* Так званий "напис Петра Могили" у Софії Київській... – С. 18, 19, 24 (прим. 85, 86).

[44] Там само.

[45] Див.: *Закревский Н.* Описание Киева. – Т. 2. – С. 765–768, 796, 817, 820, 913–914 та ін.

"Москвитянине" характеризує о. Іринарха зовсім інакше: як обізнану старанну людину, подвижника, що "уже 30 лет подвизается в живописном искусстве, в последние годы ревностно изучил стиль фресков собора и завел при нем школу для изучения фресков"[46].

Таким чином, на питання, як і чому в середині XIX ст. в Могилянському написі з'явилася та залишилася в ньому стояти надалі дата 1011 р., відповідь може бути тільки одна: керовані академіком Ф. Солнцевим реставратори жодним чином не підправили літописну дату 1037 р., а відкрили з-під пізнішого запису ту, що стояла тут від самого початку, тобто в первинному варіанті 1634 р., і цю дату вирішено було залишити, аби не підправляти (тобто не фальсифікувати) напис як історичний документ.

Щодо хронологічних різночитань в обох варіантах напису. В тексті, наведеному митрополитом Євгенієм, помилково вказано час повернення Софії православним, оскільки хибно названо 1631 р., а не 1633 р., як у Іакова, і, крім того, випущено низку фактів, присутніх у варіанті Іакова, а саме – точну вказівку на те, що це сталося "мѣсяца іюля 2 дня, въ вторникъ, часа тринадесятого"[47]. Це знову ж сигналізує про вторинність варіанта, наведеного Євгенієм, адже назване Іаковом точне розгорнене датування не лише засвідчує сучасність переданого ним тексту добі Петра Могили, коли сталася вказана подія, але й говорить про її значення для православного люду тодішньої України. Та О. Толочко думає інакше: на його гадку, "цю вказівку автор «напису» дослівно запозичив із «Тератургіми» Афанасія Кальнофойського (1638 р.)", оскільки в ній "буквально так і читаємо". Головний його доказ такий: "«Тератургіма» була опублікована печерською друкарнею 1638 р., і одне це виключає можливість того, що подібна вказівка могла міститися в оригінальному варіанті напису П. Могили 1634 р."[48]. Де ж тут логіка? Адже могло бути якраз навпаки – автор "Тератургіми" запозичив дану вказівку з напису в соборі, бо цей напис точно "задокументував" подію. Дивним виглядає і аргумент опонента, опертий на висновок, що нібито "й інші його (тобто тексту Іакова. – *Н. Н., В. К., Т. Р.*) подробиці є наслідком вчених розшуків котрогось із церковних ерудитів", оскільки вказаний у ньому день освячення Софії ("ноемврія въ 4 день") начебто є результатом саме таких вчених розшуків. При цьому О. Толочко вказує на джерело цієї вказівки – київські прологи XVII–XVIII ст. Але, по-перше, не треба було вдаватися до якихось вчених розшуків, бо день освячення Софії – загальноцерковне свято, що відзначалося щороку з давнини, оскільки воно зазначене вже в "Місяцеслові" Мстиславового Євангелія (бл. 1106 р.)[49]. По-друге, дана звістка є тією обов'язковою незмінною часткою, що переписувалася із джерела в джерело протягом сторіч, потрапивши також і до київських прологів XVII–XVIII ст. Тобто не варто вбачати у хронологічних вказівках, наведених у

[46] Москвитянин. – 1851. – Ч. 4. – № 13. – С. 23.

[47] [*Лебединцев П. Г.*] Катедральный Киево-Софийский монастырь и его наместники. – С. 412.

[48] *Толочко О. П.* Так званий "напис Петра Могили" у Софії Київській... – С. 7.

[49] Апракос Мстислава Великого / Под ред. Л. П. Жуковской. – М., 1983. – С. 234.

варіанті Іакова, результат творчості "церковних ерудитів", що нібито штучно вибудовували свою версію, як пише опонент, "між прологом і «написом»".

А далі О. Толочко намагається спростовувати інформативну цінність інших джерел, на цей раз уже XVIII ст., які, на нашу думку, підтверджують існування до кінця цього століття Могилянського напису в тому варіанті, який відображений у тексті Іакова. Йдеться про описи Київського намісництва 70-х – 80-х років XVIII ст., до яких увійшов географічний опис міста Києва з відомістю про монастирі і храми Києва ("Вѣдомость о числѣ состоящихъ в городѣ Киевѣ монастырей")[50]. Річ у тім, що у стислій довідці про Софійський собор, яка увійшла до "Вѣдомости", майже без змін наводиться той варіант тексту напису, який читається у Іакова, з тою самою датою заснування собору – 1011 р.[51]. Подробиця про точний час повернення Софії православним ("мѣсяца іюля 2 дня, въ вторникъ, часа тринадесятого") тут відсутня, бо вона втратила свою актуальність, тим більше для такого роду джерела – офіційної статистичної довідки. У сенсі предмета дискусії нам здається зайвим розлоге розмірковування нашого опонента про "нульову цінність" історичних даних "Вѣдомости" у "давньоруській частині" з наведенням прикладів стосовно монастирів і храмів Києва[52]. Ми ж говоримо не про це, а акцентуємо увагу на тому, що "Описи" зафіксували офіційний характер дати 1011 р., яка фактично визнавалася до кінця XVIII ст., тобто до того моменту, коли царським урядом було уніфіковано всі офіційні дані щодо включених до складу імперії українських земель. Лише після 1795 р., з утворенням Київської губернії, стверджується "хрестоматійна" літописна дата 1037 р. Тоді її і поставили у написі поверх затинькованої дати 1011 р.[53].

Цікаво, що О. Толочко фактично підтверджує нашу думку: "Водночас великою мірою описи Києва користувалися репутацією офіційних документів, їх цінували і використовували ще в перших десятиліттях XIX ст. як цілком надійні довідкові матеріали з історії міста". До слова мовити, наш опонент ще й підсилює цей висновок посиланням на записку 1781 р. "Описание Кіевософѣйского катедралного митрополитанского монастыря", укладену на вимогу Синоду, в якій знайшов відображення первісний варіант напису, наведений Іаковом[54]. Парадоксально, що і всі подальші міркування О. Толочка спростовують не нашу, а його точку зору, оскільки яскраво демонструють реальне існування в XVII–XVIII ст. софійської традиції, зафіксованої Іаковом. Але у підсумку наш опонент робить явно некоректний висновок, аби переконати читача, що Іаків орієнтувався не на підкупольний напис, а "запозичив власні відомості «с рукописной кроники в катедральной библиотеке имеющейся, с книг преосвященного Тимофея, лист 36»"[55].

---

[50] Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. / Упор. Г. В. Болотова, К. А. Вислобоков, І. Б. Гирич та ін. – К., 1989. – 392 с. – (Серія: "Описово-статистичні джерела").

[51] Там само. – С. 32, 189, 292.

[52] *Толочко О. П.* Так званий "напис Петра Могили" у Софії Київській... – С. 8–10.

[53] Час заснування Софії Київської... – С. 37.

[54] *Толочко О. П.* Так званий "напис Петра Могили" у Софії Київській... – С. 10.

[55] Там само. – С. 12.

Однак, по-перше, цитована опонентом фраза ("Сіе выписано съ рукописной кроники въ катедральной библіотеке имѣющейся, съ книгъ преосв. Тимофея – листъ 36") стосується лише пасажу під датою 1053 р., в якому йдеться про смерть Ярослава і поховання його в соборі, оскільки після цього зауваження слідує низка записів від 1697 р. до 1767 р.[56]. Якби Іаків користувався лише "кронікою" митрополита Тимофія (Щербацького), на яку посилається, то помістив би своє зауваження нижче, під подальшими записами, адже цей митрополит посідав кафедру в 1748–1757 рр., коли вочевидь і писав "кроніку", бо останній запис, що стосується його часів, датований 1755 р.: "1755 года въ кафедральную церковь гробница самая большая сребро-позлащенная делалась"[57]. Цей запис явно має ознаки сучасності зафіксованої ним події. По-друге, навіть якщо в "кроніці" митрополита Тимофія існували ті дані щодо початкової історії собору, які наводить Іаків, це аж ніяк не означає, що вони були запозичені не з підкупольного напису, а з якихось інших джерел. Щоправда, підводячи читача до думки про існування цих самих "інших джерел", О. Толочко раптом застерігає: "Очевидно, що серед них був автентичний напис, опрацьовуваний для потреб хроніки"[58]. Його застереження нам цілком зрозуміле, адже неможливо заперечити, що ця "невибаглива" за визначенням О. Толочка хроніка явно орієнтується на Могилянський напис у варіанті Іакова. Але тут невідступно постає питання: чому в такому разі в хроніці заснування собору згадувалося не під 1037 р., а під 1011 р., і саме 1011 р. незмінно повторюється у всіх документах XVIII ст., надто в офіційних, призначених для Синоду і статистичних описів Київського намісництва?

О. Толочко намагається пояснити це хронологічною плутаниною, навіяною "Синопсисом", який датує початок княжіння Ярослава 1009 р.; саме на "Синопсис", на переконання опонента, безперечно спирався автор хроніки (О. Толочко пропонує надалі називати її "Кронікою"), датуючи заснування Софії часом княжіння Володимира, але називаючи її будівничим Ярослава. Думка О. Толочка ґрунтується на тому, що "Синопсис" – єдина з доступних авторові "Кроніки" історичних компіляцій, яка "датує початки київського княжіння Ярослава (і наступне будівництво Софії) згідно з «Хронікою» М. Стрийковського", який, своєю чергою, "не самостійно вирахував 1009 р. – він запозичив свою хронологію з «Анналів» Яна Длуґоша", який змістив її на 10 років назад, датувавши смерть Володимира 1005 р., і ця помилка повторюється у польській хронографії XVI ст. Утім підкреслимо, що Ян Длуґош, а слідом за ним М. Стрийковський, датують заснування Софії 1034 р., тобто вельми близько до дати ПВЛ – 1037 р., і О. Толочко пояснює це тим, що "поступово, однак, Я. Длуґош «вирівнював» свою хронологію, відстаючи в подіях середини – закінчення Ярославового правління лише на три роки"[59].

---

[56] [*Лебединцев П. Г.*] Катедральный Киево-Софийский монастырь и его наместники. – С. 413.

[57] Там само. – С. 415.

[58] *Толочко О. П.* Так званий "напис Петра Могили" у Софії Київській... – С. 13.

[59] Там само. – С. 14.

Проте О. Толочко не переконує в тому, що автор "Кроніки" спирався у своїй хронології на "Синопсис" чи на польську хронографію, бо як не віднімай від 1037 р. (чи навіть 1017 р.) – 10 чи 3 роки – ніяк не вийде 1011 р.! Це звучить тим більш непереконливо на тлі власного категоричного і, до речі, абсолютно правильного твердження О. Толочка, що, крім "Синопсису", "*без єдиного винятку* решта історичних компіляцій, створених у Києві протягом XVII ст. і доступних у списках XVIII ст., віддають перевагу літописній хронології"[60]. Та й у "Синопсисі", хоча й наводиться помилкова дата вокняжіння Ярослава в Києві – 1009 р., проте створення Софійського собору не прив'язується до якогось року, говориться лише, що Ярослав здійснив цю справу, "укріпившись же на князівстві"[61].

О. Толочко, керуючись власною логікою, не в змозі зрозуміти, "чому вибір автора «Кроніки» впав саме на 1011 р.", і пояснює це таким чином: "Це могло бути наслідком якоїсь помилки, невідомих нам розрахунків або ж випадку". Мовляв, "автор мав обрати не надто далекий рік після 1009 р. – і чому б не 1011?"[62]. Таке явно легковажне трактування вже саме по собі зводить нанівець усю громіздку побудову опонента. Як кажуть, багато галасу з нічого...

Натомість ми пропонуємо розглядати феномен дати 1011 р. в написі Петра Могили в контексті його заходів з відродження Софійського собору як головної національної святині. Виявляється, за часів Петра Могили тут було втілено грандіозну цілісну програму з уславлення св. рівноапостольного князя Володимира Великого. Виразно простежуються чотири пункти цієї програми, засвідченої в розглядуваному підкупольному ктиторському написі Могили, у поновленому ним княжому портреті, у присвяті одного з вівтарів св. Володимиру і в каплиці, вбудованій у північну зовнішню галерею[63]. Зокрема, на портреті з ініціативи митрополита перед постаттю князя з моделлю храму з'явилася фігура Володимира, і відтак портрет в редакції Могили репрезентував Ярослава як завершувача справи батька в спорудженні Софії, що перегукується зі свідченням сучасника її появи митрополита Іларіона про закінчення Ярославом починання Володимира в цій справі: "недоконьчаная твоа наконьча, акы Соломонъ Давыдова, иже дом Божий велыкий святый Его Прѣмудрости създа"[64].

Концепція Могили максимально позначилася на реконструйованій північній галереї собору: у внутрішній галереї він влаштував вівтар св. Володимира, а в зовнішній – суміжну з цим вівтарем каплицю. На честь Володимира було освячено вівтар, де з давніх часів стоїть гробниця Ярослава. Цей вівтар входив до складу древньої усипальниці Ярослава, яка складалася з кількох приміщень, являючи собою святилище з гробницею ктитора.

---

[60] Там само.

[61] Лаврський альманах. – К., 2002. – Спецвип. 2: Синопсис Київський / І. В. Жиленко. – С. 68.

[62] *Толочко О. П.* Так званий "напис Петра Могили" у Софії Київській... – С. 16.

[63] *Нікітенко Н.* Свята Софія Київська: історія в мистецтві. – К., 2003. – С. 234–248.

[64] *Молдован А. М.* Слово о законе и благодати Илариона. – К., 1984. – С. 97.

На залишках усипальниці в зовнішній галереї Могила спорудив багату каплицю (її рештки донині збереглися в соборі), призначену для раки з мощами Володимира, які він виявив у руїнах Десятинної церкви. Отже, суміжні усипальниці Володимира і Ярослава складали собою цілісний меморіал будівничих княжої Русі-України. Такий акцент на взаємозв'язку образів Володимира і Ярослава у творенні сакрального простору Софії Київської не є лише даниною ідеї розбудови ними православної традиції. Адже Могилі було добре відомо з літописів, що Софію побудував Ярослав, проте щось-таки змусило його поставити у написі не літописний 1017 чи 1037, а 1011 рік, хоча це був час княжіння Володимира. Це можна пояснити тільки тим, що Могила мав у своєму розпорядженні якісь дані, що змусили його наголосити на завершенні Ярославом починання Володимира у згаданій справі. Це могли бути й документи софійського архіву, що згорів 1697 р.[65], і якісь артефакти, які ще існували в XVII ст. чи були виявлені Могилою або ж його попередниками[66] при ремонтно-реставраційних роботах у соборі (наприклад, закладний камінь, можливо, знайдений при реставрації престолу[67], чи супровідні написи на світських сюжетах, які ще зберігалися на фресках до тієї доби). Принаймні, як ми вже згадували, традиція пов'язувати виникнення Софії з діяльністю Володимира чітко простежується вже з кінця XVI ст., і заперечити існування цієї традиції ще за півстоліття до реставраційних заходів

[65] Факт існування кафедрального архіву, згадуваного в описах митрополичого майна 1600 р., доводить Н. Сінкевич, яка зазначає, що в результаті боротьби уніатів і православних за Софію Київську він потрапив до рук останніх. Див.: *Сінкевич Н. О.* Унійний період історії Софії Київської: запустіння чи відновлення митрополичої кафедри в першій третині 17 ст. // Архів Української Церкви. Серія 1. Дослідження. Випуск 1. Історія унії на Київщині 1596–1839 років. – К., 2011. – С. 88–89. О. Толочко в розлогій примітці всіляко намагається довести, що "...ані в розпорядженні софійської бібліотеки, ані в особистій книгозбірні Іакова Воронковського годі шукати якихось невідомих сучасній науці творів, з яких могла б походити дата «1011»": *Толочко О. П.* Так званий "напис Петра Могили" у Софії Київській... – С. 23 (прим. 66). Нам видається це твердження опонента холостим гарматним пострілом, бо невідомо, з ким О. Толочко у даному разі дискутує, оскільки ми, по-перше, ніде і ніколи не стверджували, що давній софійський архів чи бібліотека збереглися до часів Іакова, а навпаки – завжди акцентували, що вони згоріли в 1697 р. По-друге, на наше переконання, дату 1011 р. Іаків почерпнув не з книжок чи архівних документів, як гадає наш опонент, а з підкупольного напису Петра Могили, що ми доводили раніше і доводимо зараз.

[66] Собор ремонтувався і до Могили, зокрема за уніатської доби, див.: *Нікітенко Н.* Свята Софія Київська: історія в мистецтві. – С. 224–227; *Сінкевич Н. О.* Унійний період історії Софії Київської...

[67] Зокрема, в "Требнику" Петра Могили (1646), де узагальнено практику православної Церкви, починаючи з візантійських часів, у викладенні чину на заснування храму зазначено: на місці майбутнього престолу викопується яма, куди вкладається чотирикутний камінь; на ньому зображується хрест, а під ним робиться заглиблення для місця покладення мощей і писання. Писання ж виконується на пергамені чи мідній дошці, де зазначається, за правління якого державця та за святительства якого архієрея засновано храм і мощі яких святих покладено. Див.: Требник Петра Могили / Упор. А. Жуковський. – Канберра; Мюнхен; Париж, 1988 (перевид. з оригін. 1646 р.). – Част. 2. – С. 53. Тобто для історії точно закарбовується саме дата заснування храму.

Петра Могили в Софії Київській неможливо. Так само, як неможливо довільно "вилучити" дату 1011 р. з напису Петра Могили, оскільки без неї цей напис перетворився на нісенітницю, з якої випливало, що Софію заклали в 1037 р., а завершили в 1038 р., тобто створили колосальний храм за один рік.

Отже, наявність дати 1011 р. в автентичному підкупольному написі Петра Могили підтверджується численними джерелами кінця XVI–XVIII ст., а також натурними дослідженнями Софії Київської, що виявляють основні аспекти його програми відродження "митрополії руської" як всенародної святині, заснованої за Володимира і побудованої Ярославом – завершувачем справи батька. Особливо важливим є те, що напис з цією датою зберігався в соборі до 1953 р., про що незаперечно свідчать негативи та світлини 1930-х років, які зафіксували його in situ[68].

Висновок нашого опонента, зроблений на підставі неправильного датування і тлумачення ним напису Петра Могили, про недостовірність дати 1011 р., яку "треба виключити з усіх подальших дискусій", є методологічно вразливим з кількох точок зору: по-перше, для вирішення проблеми заснування собору напис не можна розглядати автономно поза всім комплексом джерел та результатів натурних досліджень пам'ятки; по-друге, спостереження О. Толочка щодо пізніх свідчень не дають жодної підстави говорити про начебто встановлену ним недостовірність дати 1011 р. Зрештою, позиція історика-джерелознавця, який вимагає виключити з дискусій дату, що існує в численних, нехай і пізніх, джерелах і вираховується за даними найдавніших датованих ґрафіті собору, є не просто дивною, але цілковито хибною і упередженою.

Надія Нікітенко, В'ячеслав Корнієнко, Тамара Рясная (Київ). **Нова спроба дезавуювати ювілей Софії Київської.**

Стаття публікується в контексті дискусії щодо можливості відзначення в 2011 р. 1000-річчя заснування Софії Київської. Автори розглядають проблему автентичності та змісту підкупольного ктиторського напису митрополита Петра Могили в Софії. Автентичність напису підтверджується результатами натурних досліджень архітектури і стінопису собору, а також негативами і світлинами 1930-х рр., що зафіксували напис in situ. Доводиться, що в цьому написі, зробленому в 1634 р., датою заснування собору називався 1011 р., тобто час княжіння Володимира. Така сама дата встановлюється за даними найдавніших датованих ґрафіті собору. Наявність в напису дати 1011 р. підтверджується численними джерелами кінця XVI – XVIII ст., що відобразили тривалу київську традицію, яка відносила виникнення собору до часів Володимира.

Ключові слова: Софія Київська, ктиторський напис, Петро Могила.

Надежда Никитенко, Вячеслав Корниенко, Тамара Рясная (Киев). **Новая попытка дезавуировать юбилей Софии Киевской.**

Статья публикуется в контексте дискуссии относительно возможности празднования в 2011 г. 1000-летия основания Софии Киевской. Авторами рассматривается проблема

[68] Нині зберігаються в науковому архіві Національного заповідника "Софія Київська". Див.: *Рясная Т. М.* З історії поповнення втрат на мозаїчних композиціях Софії Київської. – С. 509–512.

аутентичности и содержания подкупольной ктиторской надписи митрополита Петра Могилы в Софии. Аутентичность надписи подтверждается результатами натурных исследований архитектуры и стенописи собора, а также негативами и фотографиями 1930-х гг., зафиксировавшими надпись in situ. Обосновывается, что в этой надписи, сделанной в 1634 г., датой основания собора назывался 1011 г., т. е. время княжения Владимира. Такая же дата устанавливается по данным древнейших датированных граффити собора. Наличие в надписи даты 1011 г. подтверждается многочисленными источниками конца XVI – XVIII ст., отобразившими продолжительную киевскую традицию, которая относила возникновение собора к временам Владимира.

Ключевые слова: София Киевская, ктиторская надпись, Петр Могила.

Nadiia Nikitenko, Viacheslav Korniienko, Tamara Riasnaia (Kyiv). **A New Attempt to Disavow the Millennium of the St. Sophia Cathedral in Kyiv.**

The article is published in the context of the discussions on the celebration of the Millennium of St. Sophia Cathedral in 2011. The authors considered the problem of authenticity and contents of the 1634 inscription about Metropolitan Petro Mohyla's donation in the main cupola of St. Sophia. The authenticity of the inscription is confirmed by the results of field studies of architecture and murals of the cathedral as well as negatives and photographs in 1930s, which recorded the inscription in situ. It is confirmed in this inscription that the year 1011 was the official date of establishing the cathedral (that is during the reign of prince Volodymyr). The availability of the date 1011 in the inscription is proven by numerous sources from the end of the 16th to the 18th century. They reflect a long Kyivan tradition which attribute the construction of the cathedral to St. Volodymyr. It is also important to note that the same date, 1011, of the establishment of Sophia is recorded according to the ancient cathedral graffiti.

Key words: St. Sophia of Kyiv, donator's inscription, Petro Mohyla.